

Research Article



महाराष्ट्रातील शैक्षणिक चळवळ आणि महात्मा फुले
यांचे शैक्षणिक विचार

एस. टी. पाटील

मराठी विभाग प्रमुख व मार्गदर्शक , मा. ह. महाडीक कला व वाणिज्य , महाविद्यालय मोडनिंब , ता. माढा जि. सोलापूर.

प्रस्तावना :

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक प्रधान साधन आहे. समाज जीवनातील गरजा आशा आकांक्षा व ध्येय यांच्याशी शिक्षणाचा फार जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे गेल्या दीड-दोनशे वर्षांमध्ये झालेल्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिवर्तनाबरोबरच शैक्षणिक परिवर्तनही घडून आले आहे. त्यामुळेच सामाजिक, राजकीय व आर्थिक परिवर्तनास नवनव्या दिशा मिळत गेल्या आहेत. स्वामी विवेकानंद ते आचार्य विनोबा - एक शैक्षणिक सर्वेक्षण या प्रबंधामध्ये डॉ. रा. तु. भगत म्हणतात. की, शिक्षण ही एक समाज विकसनशील प्रक्रिया आहे. समाज विकासाच्या या अखंड चालणाऱ्या प्रक्रियेमध्ये ज्या ज्या विचारवंतांनी अमूलाग्र परिवर्तन घडून आणले आहे. त्यामध्ये स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद, महात्मा फुले, गुरुदेव, रविंद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, डॉ. राधाकृष्णन, डॉ. झापूर हुसेन, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, योगी अरविंद आणि आचार्य विनोबा इत्यादीना अग्रस्थान द्यावे लागेल. पाटील स्वामी विवेकानंदांनी शिक्षणातूनच समर्थ असा माणूस घडविला. स्वामी दयानंदांनी समता व मानवता यातूनच शिक्षणचा प्रचार प्रसार केला. महात्मा जोतीरावांनी स्वातंत्र्य समता बंधुता यातून सामाजिक शिक्षणाचा मूलमंत्र सांगितला. गुरुदेव रविंद्रनाथ टागोर यांनी भाव भाषा आणि जीवन यातून शिक्षणाचा आग्रह धरला. महात्मा गांधी यांनी शिक्षणातून स्वावलंबी सज्ञान व सतेज बनण्यासाठी कृतीयुक्त मूलमंत्र दिला. डॉ. राधाकृष्णन यांच्या विचारामुळे शिक्षणाच्या ध्येयास व्यापक तत्वज्ञानाचे अधिष्ठान प्राप्त झाले. डॉ. झापूर हुसेन यांनी कृतीयुक्त शिक्षण जनमाणसात रुजविले. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी तर उपेक्षित स्त्रियांच्या अंतरंगात शिक्षणामुळे अमुलाग्र क्रांती केली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी तर अवघ्या महाराष्ट्रला ज्ञानगंगेत न्हाऊ घालण्याचे काम शिक्षणातून केले. योगी अरविंदानी तर मानवी मनाच्या सुप्त शक्तीवर प्रकाशझोत टाकला. आचार्य विनोबा यांनी सच्चिदानंद हेच शिक्षणाचे उद्दिष्ट माणून मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास साधला. म्हणून तर विवेकानंद ते विनोबा हा शैक्षणिक क्रांतीचा महत्वाचा टप्पा मानला जातो. म्हणून तर असे म्हणावेसे वाटते की, ज्ञानदेवे रचिला पाया तुका झालासे कळसछ ही मराठी साहित्याला लागू पडणारी उक्ती बदलून चविकानंद रचिला पाया विनोबा झालासे कळसछ ही उक्ती भारतीय शैक्षणिक इतिहासाच्या तत्वज्ञानाला तंतोतंत लागू पडते. असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

आज महाराष्ट्रामध्ये राजर्षी शाहू महाराज, शिक्षण महर्षी शिंदे, संत गाडगे बाबा, शिक्षण महर्षी बापूजी साठुं, शिंदे महर्षी मामासाहेब जगदाळे यांच्या शैक्षणिक कार्याला समाज विकासाचे अधिष्ठान लाभल्यामुळे त्यांच्या कडूनच प्रेरणा घेऊन आज संपूर्ण महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून शिक्षणाचे कार्य अखंडपणे चालले आहे.

महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार :-

चातुर्वर्ण्यावर, जातीभेदावर हल्ला करणारे, समानतेची घोषणा करणारे, पददलितांचे उध्दार करणारे, सत्यशोधक समाजाची स्थापना करणारे, महात्मा फुले म्हणजे भारतीय बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे पहिले महापुरुष होते.

म. ज्योतीरावांचा जन्म इ. स. १८२७ मध्ये झाला. अशा काळात पेशवाई रसातळाला गेली होती. ऐषाराम, जुलूम, सत्ता, संघर्ष यांनी वातावरण कलुषित झाले होते. वरिष्ठ वर्ग सामान्य जनतेची पिळवणुक करीत होता. अशा वेळी जोती म्हणजे ज्ञानाची ज्योती प्रज्वलित झाली. त्यांच्या ठिकाणी मर्मभेदक बुद्धी, सामाजिक दृष्टेपणा व धैर्य हे अलौकिक गुण होते. अंतःकरणाने अतिशय निर्मळ, दयाळू व सत्यवचनी होते. त्यामुळे ते महान कार्य करू शकले. इतरांच्या विकासासाठी निःस्वार्थ बुद्धिने कष्ट करणारा महात्मा म्हणजेच ज्योतीराव फुले होते.

जीवनविषयक तत्त्वज्ञान :-

सदाचार, विवेक, न्यायप्रियता, सहिष्णुता ही त्यांच्या जीवनाची चतुःसूत्री होती. आणि या तत्त्वज्ञानाचे आत्मज्ञान व आत्मनिरीक्षण हे आधारस्तंभ होते. त्यांनी मानवतेच्या माध्यमातून परमेश्वराची पूजा केली. इतरांवर सूड उगविणारा, अविवेकी, धर्मावर अंधश्रद्धा ठेवणारा, अज्ञानी व निरक्षर माणूस म्हणजे पशू होय असे ते म्हणत. मानवता धर्माला ते सत्यधर्म मानीत. नम्रता सत्य व उद्योग ही महत्त्वाची जीवनमुल्ये त्यांच्या ठिकाणी होती. म्हणूनच बाह्य परिस्थितीने खचून न जाता धैर्याने त्यांनी पददलितांच्या उध्वाराचा पाया घातला.

शैक्षणिक कार्य :-

शिक्षणातून मानवाचे अज्ञान नाहीसे करून मानवी जीवन सुखी व समृद्ध करणे, योग्य - अयोग्य, चांगले - वाईट समजण्याची पात्रता त्यांच्यात निर्माण करणे, आर्थिक, वैचारिक, भौतिक, गुलामगिरीतून पददलितांची सुटका करण्याचे कार्य त्यांनी केले. अज्ञान म्हणजे अंधार, ज्ञान म्हणजे प्रकाश, समाजातील अंधार, बुरसटलेले विचार, अनिष्ट चालीरिती, रुढी, परंपरा या गोष्टी शिक्षणामुळे दूर होतील असा त्यांचा विश्वास होता. कारण शिक्षण म्हणजे माणसाला गतिमान करण्याचे व समाजपरिवर्तन करण्याचे प्रमुख साधन होय. मानवाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मानवता त्यांचे हक्क व कर्तव्य यांची जाणीव शिक्षणामुळे झाली. म्हणून त्यांनी स्त्रियांसाठी पददलितांच्या विकासासाठी शेतकरी व कामकरी यांच्या समृद्धीसाठी शिक्षणाचा प्रचार - प्रसार केला.

स्त्री शिक्षण :-

तत्कालिन समाजात स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद होती. ब्राम्हण वर्गाला शिकण्याचा व शिकविण्याचा अधिकार होता. ब्राम्हण स्त्रियांना सुध्दा शिक्षणाची संधी नव्हती. दैववादी, परंपरावादी अंधश्रद्धाळू समाजाला स्त्री शिक्षण पचणारे व रुचणारे नव्हते. समाजात स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय व हलाखीची होती. स्त्री केवळ उपभोगाची वस्तू आहे तिने मनोरंजन केले पाहिजे अशा दृष्टीने स्त्रीयांकडे पाहिले जात होते. सामाजिक परिस्थितीमुळे स्त्री शिक्षण, विधवा विवाह, स्त्री स्वातंत्र्य व समानतेची वागणूक अशक्य होती. स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे पाप व अधर्म असे मानले जाई. रुढी परंपरेच्या प्रभावाखाली स्त्रीया भरडल्याजात होत्या. आशा वेळी महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा विचार, तिच्या संगोपनाचा, विधवा पुनर्विवाह समाजासमोर मांडला. त्यांचे मत असे होते की, एक स्त्री शिकली तर संपूर्ण कुटुंब सुशिक्षित होते. स्त्रियांच्या उध्वाराशिवाय समाजाची सुधारणा अशक्य आहे. म्हणून त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. स्त्री पुरुषापेक्षा कमी नाही म्हणून समाजाने तिचा सन्मान केला पाहिजे. तिला स्वातंत्र्य, शिक्षण दिले पाहिजे, तरच देशाचा विकास होईल व तिची प्रतिष्ठा वाढेल असे त्यांचे मत होते. यासाठी त्यांनी वेदाचा आधार घेतला. वेद काळामध्ये स्त्रियांना स्वातंत्र्य होते. शिक्षणाची समान संधी होती.

स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी त्यांनी पुणे येथे इ. स. १८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. या शाळेमध्ये शिक्षिका म्हणून आपली पत्नी सावित्रीबाई फुले यांची नेमणूक केली. त्यामुळे सावित्रीबाईना महाराष्ट्रातील पहिली शिक्षिका म्हणून ओळखले जाते. अशा प्रकारे जोतीरावांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ सुरु करून स्त्री शिक्षणाचा प्रारंभ केला.

अस्पृश्यांचे शिक्षण व जातीभेद निर्मूलन :-

तत्कालीन समाजामध्ये उच्च वर्णीय लोक अस्पृश्यांना तुच्छ मानीत असत. त्यांना हीन समजले जाई. उच्च वर्णीयांची सेवा करणे हा अस्पृश्यांचा धर्म होता. त्यांना स्वातंत्र्य नव्हते. सार्वजनिक ठिकाणी त्यांना बंदी होती. विहीर, तळी, पानवठा, मंदीर, शाळा या ठिकाणी त्यांना प्रवेश नव्हता. त्यांना स्पर्श करणे म्हणजे पाप समजले जाई. अशा काळात पिढीजात दारिद्र्य, अज्ञान, माणसलेप असलेल्या समाजाचा शिक्षणाच्या माध्यमातून जोतीरावांनी उद्धार केला. एवढेच नाही तर स्वतःजोतीराव फुले अस्पृश्यांच्या वस्तीत राहावयास गेले. आणि त्या ठिकाणी शाळा सुरु केली. अस्पृश्यांना शिक्षणाचे दरवाजे खुले केले. म्हणून त्यांना महात्मा म्हटले जाते. सामाजिक समता, व्यक्ती स्वातंत्र्य, माणूसकी यासाठी शिक्षणाची खरी गरज आहे. असे त्यांना वाटत होते. शिक्षण शिवाय मनुष्य स्वावलंबी आणि स्वाभिमानाने जीवन जगू शकत नाही. असे त्यांचे मत होते.

चांगले जीवन जगण्यासाठी शिक्षणाची गरज ओळखून अस्पृश्यांसाठी त्यांनी प्राथमिक शाळा सुरु केल्या. त्यामध्ये अस्पृश्यांची मुले शिक्षण घेऊ लागली. जोतीराव फुले यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद व विहीर अस्पृश्यांसाठी खुली केली. तत्कालीन समाजातील उच्च वर्णीय म्हणजेच ब्राह्मण व पुरोहीत यांच्या विरुद्ध संघर्ष करून अस्पृश्यांसाठी शिक्षणाचे फार मोठे कार्य केले. जातीभेद, अस्पृश्यता व अनिष्ट चालीरीतीवर त्यांनी कडाडून हल्ला केला. यातच त्यांच्या कार्याचे मोठेपण दिसून येते.

शेतकरी आणि कामकरी यांचे शिक्षण :-

अस्पृश्यांप्रमाणेच शेतकरी आणि कामकरी यांच्या करीता शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी आपले जीवन स्वावलंबी जगावे यासाठी कार्य केले. समतेच्या पायावर उभा राहण्याकरीता व शोषणरहित समाजरचनेसाठी बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केला. विद्येशिवाय लोकांचे किती हाल होतात हे त्यांनी आपल्या शेतकरी-यांच्या असूड या ग्रंथातून सांगितले आहे. ते म्हणतात., चविद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेलीछ नितविना गती गेली, गती विना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले.छ

महात्मा फुले यांनी शेतकरी-यांची, कामकरी-यांची मुले शाळेत पाठविण्याची व्यवस्था केली. बहुजन समाजाचे शिक्षण इंग्ल्यांशियाय राष्ट्रांचा निकाल होणार नाही. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा, मागासलेपण, कर्जबाजारीपण, गुलामगिरी, अन्याय यामुळे खचून गेलेल्या समाजाला जागे करण्यासाठी शिक्षणाचा अवलंब केला. गरिब मुलांसाठी वसतिगृहे असावीत, पददलितांच्या शिक्षणासाठी पददलित शिक्षक असावेत असे त्यांना वाटत होते. शिक्षणाबरोबरच मुलांना धंदेवाईक शिक्षण दिले जावे असा त्यांचा आग्रह होता.

सत्यशोधक समाज :-

बहुजन समाजात जागृती करण्यासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. भारतीयांकडून जो शेतसारा काढला जातो. त्यांच्या मोबदल्यात मुलांना शिक्षण देण्यात यावे. आशा प्रकारे त्यांनी बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी आटोकट प्रयत्न केले. तत्कालीन समाजात अज्ञान, अंधश्रद्धा, अधर्म, अनिती इत्यादी गोष्टी दूर करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी उच्च वर्णीया विरुद्ध बंड पुकारले. सामाजिक गुलामगिरीतून लोकांची मुक्तता करण्यासाठी , धार्मिक न्याय मिळवून देण्यासाठी, योग्य अयोग्य पटवून देण्यासाठी, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, परोपकार, माणूसकी, हाच खरा सत्य धर्म आहे. हे पटवून देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. महात्मा फुले यांनी अज्ञानी लोकांना खरा धर्म सांगितला. माणूस म्हणून जगण्यासाठी स्वावलंबी शिक्षण दिले. पददलित, गोरगरिब, शेतकरी, कामकरी यांना न्याय देण्यासाठी त्यांनी संघर्ष केला. हे करीत असताना त्यांना खुप त्रास सहन करावा लागला. त्यांना प्रसंगी विरोधही पत्करावा लायला. तरी सुध्दा ते संकटांना सामोरे गेले आणि मरगळलेल्या समाजात ज्ञानाची ज्योत त्यांनी लावली यातच त्यांच्या महात्मा या पदवीचे मोठेपण दिसून येते.

समारोप :-

ज्ञान ही एक शक्ती आहे. शिक्षण हे सर्वांगीण सुधारणेचे प्रवेशद्वार आहे. म. फुले यांनी आपल्या लेखनात आणि सत्यशोधक चळवळीत शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला अग्रस्थान दिले. शूद्र व अतिशूद्र समाजातील लोकांना शिक्षणाची संधी त्यांनी उपलब्ध करून दिली. ग्रामीण जनतेकडे त्यांचे विशेष लक्ष होते. शेतकरी हा ग्रामीण जीवनाचा केंद्रबिंदू आहे. शेतकरी-यांची हालाखी, दुर्बलता, अज्ञान, अशिक्षितपणा, गुलामगिरी यांतून त्याची मुक्तता करायची असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. असे त्यांना वाटत होते. इंग्रज सरकारचे शिक्षणाचे ध्वरण त्यांना मान्य नव्हते. ते केवळ अन्यायकारक व्यवहारवादी होते. सरकार उच्च वर्णीयांच्या शिक्षणावर पुष्कळ

पैसा खर्च करते. खेडयातील कष्टकरी जनतेच्या शिक्षणाचा प्रश्न मात्र विचारात घेतला जात नव्हता. त्यांना असे वाटत होते की, शिक्षणाचा प्रचार - प्रसार खालुन वर गेला पाहिजे, वरुन खाली येता कामा नये. त्यांना असे वाटत होते की, भारतासारख्या समाज रचनेत वरिष्ठांकडून अस्पृश्य वर्गाकडे शिक्षणाचा प्रवाह येऊच शकणार नाही. अस्पृश्य आणि बहुजन समाज समान शिक्षणापासून वंचित राहिल म्हणून ते पुढे म्हणतात. की, चविद्येविना मती गेली, मतीविना नीति गेली | नीतिविना गती गेली, गती विना वित्तगेले| वित्ताविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले|

प्राचार्य रा. तु. भगत म्हणतात की, ज्योतिरावांचे नांव जोती होते. जोती म्हणजे ज्ञान ज्योत. ज्योतिरावांना या ज्ञानज्योतीने सामाजिक समता, मानवता, विनय, विवेक, बंधूभाव यांवर प्रकाश टाकून राष्ट्राला स्वातंत्र्य सुर्याच्या दिशेने गतिमान बनवायचे होते. बहुजन समाजातील दीन दुबळ्यांना, पददलितांना शहाणे करायचे होते. स्त्रीला स्वातंत्र्य देऊन तिच्यासाठी शाळेचे दरवाजे उघडे करून द्यावयाचे होते. शेतकरी व कामकरी यांच्या दुःखाचे व दारिद्र्याचे कारण म्हणजे अज्ञान आहे. त्यांना सज्ञान करावयाचे होते. शिक्षणातून समानतेच्या पायावर नवसमाजाची रचना करावयाची होती. जातीभेदावर हल्ला करुन सर्व जाती जमातीसाठी शाळा खुली करावयाची होती. समाजाच्या वेदनेवर, दुःखावर उपाय म्हणून त्यांनी लोकशिक्षणासाठी टाहो फोडला म्हणूनच त्यांना समाजक्रांतीकारक, लोकशिक्षणाचे एक शिल्पकार म्हणताना अभिमान वाटतो. खरोखरच ज्योतिरावांनी बहुजन समाजाच्या मनोभूमित शिक्षणाची बीजे पेरली यातच त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचे, विचारांचे, शैक्षणिक परिवर्तनाचे मोठेपण दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सुची :-

- १) महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास :- जी. एल. भिडे , एन. डी. पाटील
- २) कुलामाहिरी :- म. फुले
- ३) म. फुले यांचे शैक्षणिक कार्य :- प्रा. तानाजी ठोबरे
- ४) म. फुले आणि धर्म :- आ. ह. साळुंखे
- ५) ज्योतीराव फुल्यांचा सुधारणावाद :- प्रा. डॉ. नीळकंठ बोराडे
- ६) म. ज्योतीबा फुले :- वीणा कऱ्हाडे
- ७) म. जोतीराव फुले :- धनंजय कीर
- ८) म. फुले व्यक्तित्व आणि विचार :- प्रा. डॉ. बा. सरदार